

CONTEXTUELE BEGELEIDING VAN ROUW

Hendrikje van Andel uit Hoogeveen, geboren in juni 1890, is met haar 113 jaar de oudste vrouw van Nederland. In een interview vertelt ze hoe haar moeder het onmiddellijk opgaf toen ze ontdekte dat haar baby nauwelijks levensvatbaar was bij de geboorte. Haar grootmoeder ontfermde zich over de drie pond wegende baby en hield haar in wollen doeken gewikkeld bij zich, een soort levende couveuse. Met druppeltjes water en melk hield ze Hendrikje in leven. Tussen Hendrikje en haar moeder is het nooit meer goed gekomen. 'Moeder was een harde vrouw', zegt Hendrikje. Op haar 46e liep ze van huis weg om samen te gaan leven met een gescheiden man, zeer tegen de zin van haar moeder. Ze heeft haar moeder nooit meer gezien, hoewel die een hoge leeftijd bereikte.

Bron: Volkskrant Magazine

De felheid en de emotie van Hendrikje is voelbaar in dit interview. Ondanks haar hoge leeftijd is ze niet 'los' van haar moeder en raakt het haar nog steeds. Een moeder-kind relatie is een existentiële band die niet ontbonden kan worden. Niet door afstand, niet door weglopen, niet door leeftijd en zelfs niet door de dood.

In dit artikel wordt de theorie van de contextuele begeleiding belicht en de consequenties besproken die hieruit voortkomen bij het begeleiden van rouwenden. Eén consequentie is de belangrijke begeleidingsvaardigheid de zogenaamde meerzijdige partijdigheid. Het betekent dat de begeleider in zijn handelen de belangen van alle betrokken meeweegt, vooral de relaties in de verticale lijn van ouders en kinderen.

Het denken van de grondlegger van de contextuele theorie is Ivan Boszormenyi-Nagy (1920). Familiebanden zijn in zijn werk een van de belangrijkste thema's. Afkomstig uit een familie van juristen, bevat zijn werk veel juridische en boekhoudkundige termen. Dit is even wennen, zeker omdat ze losgemaakt moeten worden uit hun oorspronkelijke kaders. Na dit gewenningsproces bieden ze een werkzaam kader bij de begeleiding van rouwenden waarbij recht wordt gedaan aan hun context: hun ouders, grootouders, broers en zussen, kinderen, vrienden, en iedereen die voor hen belangrijk is.

1 De balans van geven en ontvangen

Eén van de 'boekhoudkundige instrumenten' waarmee Nagy werkt is de balans. Uitgangspunt is er in goede en gezonde relaties een evenwicht is tussen geven en ontvangen. Wanneer je in een relatie veel investeert je krijgt er niets voor terug geeft dit een onbehaaglijk gevoel. Het gaat hierbij niet direct om het materiële, maar veel meer om erkenning. Ziet de ander wat jij doet en laat hij ook merken dat hij dit ziet?

Wanneer je veel investeert in een relatie en je krijgt er weinig voor terug, kun je daar op verschillende manieren mee omgaan.

Je kunt vragen om erkenning. Een vrouw die haar man in de laatste maanden van zijn huwelijk intensief verzorgd heeft en voor haar gevoel toch verwijten krijgt van haar schoonfamilie kan uitroepen: "Weten jullie eigenlijk wel hoeveel tijd en zorg ik aan hem besteed heb?"

Je kunt vragen om materiele erkenning. Louise heeft het grootste deel van de verzorging van haar ouders op zich genomen, jarenlang. Na het overlijden van beide ouders vindt ze dat ze recht heeft op een erfstuk dat grote emotionele waarde heeft voor haar, maar ook voor haar broer en zus.

Soms besluiten mensen om minder te investeren. Arnold heeft zo lang hij zich kan herinneren alle klusjes in huis bij zijn ouders opgeknapt. Na het overlijden van zijn moeder blijft vader alleen in het huis wonen. Arnold is van mening dat zijn broer intussen aan de beurt is om de klustaken over te nemen. Arnold wil zich beperken tot de afgesproken bezoeksregeling.

Soms hebben we het idee dat mensen weinig geven in de relatie. Bijvoorbeeld bij jongeren is het gevende gedrag naar ouders toe niet altijd zichtbaar. Ze worden eerder als lastig en moeilijk ervaren. Eén van de lastigste zaken voor veel jongeren is niet dat ze niet kunnen of willen geven aan anderen, maar dat hun geven niet gezien wordt.

Stijn (16) heeft het moeilijk met het overlijden van zijn vader. Hij trekt zich vaak terug op zijn kamer wanneer hij het moeilijk heeft. Zijn moeder weet niet goed hoe ze hiermee moet omgaan. Stijn praat niet met haar en dat vindt ze moeilijk. Ze had verwacht dat haar zoon haar in vertrouwen zou nemen en dat ze samen regelmatig over papa zouden kunnen praten. Stijn wil graag met iemand praten maar niet met zijn moeder. Die heeft het al moeilijk genoeg dus hij wil haar ontzien. Hij wil wel zijn broertje en zusje helpen met schoolzaken maar dit levert vaak conflicten op. Zijn jongere broer en zusje accepteren zijn gezag niet. Deze onderlinge ruzies maken moeder vaak wanhopig.

Wanneer iemand aan anderen geeft en daar geen passende erkenning voor krijgt, wordt de balans tussen geven en ontvangen verstoord. In de contextuele begeleiding wordt de juridische term 'onrecht' gebruikt.

Chantal praat veel met haar vriendin Leonie, die in een ernstige persoonlijke crisis zit omdat haar vriend een einde aan zijn leven heeft gemaakt. Urenlang zitten de twee vriendinnen bij elkaar of ze hangen aan de telefoon. Het laatste telefoontje sluit Chantal af met de woorden: 'Wat ben ik gelukkig dat ik een vriendin als jij heb; je bent een kanjer. Dikke zoen!'. 's Nachts ligt Chantal wakker van alles wat Leonie haar vertelt. Op het werk merkt haar manager de volgende dag op dat haar inzet de laatste tijd ver te zoeken is.

Contextueel gezien doet de manager Chantal hiermee onrecht aan. Daarbij laat dit voorbeeld in zijn eenvoud zien hoe moeilijk het vaak is met verschillende balansen te werken: door veel te geven aan Leonie, is Chantal minder in staat te geven in andere relaties. Dat geldt niet alleen voor Chantal. Een manager die veel investeert in het bedrijf, is die tijd minder thuis beschikbaar en doet daarmee wellicht zijn huisgenoten onrecht aan.

Het is onmogelijk op te groeien, volwassen en oud te worden, zonder enige verstoring van de balans van geven en ontvangen, zonder dat je onrecht wordt aangedaan. Wel is het zo dat sommige mensen meer onrecht over zich heen krijgen dan anderen.

Een onbalans kan leiden tot destructief gedrag. Dit gedrag kan zich richten op drie mogelijkheden.

1. Naar de samenleving

Wanneer je het gevoel hebt dat je onrecht is aangedaan, kun je destructieve gedragingen richting samenleving vertonen. Dit gedrag zien we meer bij mannen dan vrouwen. In het justitiële circuit zitten veel mannen die op jonge leeftijd op een of andere manier een verlies geleden hebben. De agressie richt zich op stadions, bloembakken, geparkeerde auto's enzovoort. Door dit vandalisme lijdt meestal de samenleving schade en niet iemand persoonlijk.

2. Naar anderen

Hier worden vaak onschuldige derden tot slachtoffer gemaakt. We zien hierbij zinloos geweld, vechtpartijen, rellen, berovingen en diefstal. Michéle, de ex-vrouw van Dutroux bijvoorbeeld, verloor al jong haar vader en werd vervolgens volkomen door haar moeder geclaimd.

3. Naar jezelf

Veel mensen (maar vooral vrouwen) zijn bang om anderen pijn te doen of zijn bang voor de reactie van anderen. Veiliger (maar in feite gevaarlijker) zijn destructieve handelingen bij jezelf. Depressie, anorexia, isolatie, automutilatie, suïcidaal gedrag zijn voorbeelden hiervan.

Destructief gedrag leidt opnieuw naar onrecht en leidt tot een negatieve spiraal. De voorbeelden zijn gegeven vanuit een verstoring van de balans wanneer iemand geeft en daar geen passende erkenning voor krijgt. Die verstoring noemen we 'onrecht'.

Onrecht kan ook ontstaan wanneer mensen teveel moeten ontvangen en daar niet voldoende voor terug kunnen geven. 'Voldoende geven', noemen we in dit kader ook wel 'passend geven': geven op een manier waarmee je de ander geen onrecht aandoet. Oppervlakkig gezien lijkt het misschien leuker te ontvangen dat te geven, maar de praktijk is anders. Wanneer je weduwe wordt en je buurman biedt aan wekelijks je gras te maaien, je auto te wassen, alle klusjes in huis opknapt, je 's avonds komt ophalen als je laat op het station staat maar niet bereid is ook maar iets van jou te ontvangen, zal je waarschijnlijk na een tijdje een onbehaaglijk gevoel geven. Contextueel gesproken zet de buurman je in de schuld. Als je te veel van anderen moet ontvangen, kun je daaronder bezwijken. In relaties moet sprake zijn van wederkerigheid, van een balans tussen geven en nemen, anders is het evenwicht zoek en haken mensen af.

Liesbeth heeft in een dramatisch ongeval haar zoon Bert van achttien verloren. Ze raakt in een diepe depressie en iedereen in haar omgeving, haar man, haar andere zoon, familieleden en vrienden, proberen er voor haar te zijn. Wanneer Liesbeth weer enigszins uit haar depressie komt, is ze het middelpunt van haar eigen waarneming geworden, haar verdriet is het enige thema in haar leven. Elk gesprek komt op enig moment bij Bert uit. Haar man en zoon trekken steeds meer met elkaar op omdat Liesbeth geen ruimte heeft voor hun verdriet. Kennissen en familie trekken zich steeds meer terug. Iedereen heeft lange tijd begrip voor de moeilijke situatie en voor de diepe rouw van Liesbeth. Maar wanneer haar vriendin een kleindochter krijgt en Liesbeth toont geen enkele belangstelling, wanneer het buurmeisje voor een jaar naar Afrika gaat en Liesbeth vraagt niet één keer hoe het gaat, wanneer haar zwager een zware operatie ondergaat en Liesbeth blijkt niet geïnteresseerd, is bij veel mensen in haar omgeving de koek op. Het evenwicht, dat van iedereen lange tijd richting

Liesbeth mocht balanceren, is ernstig uit balans. Liesbeth raakt geïsoleerd, veel mensen mijden haar huis.

Voordat we kijken naar verschillende soorten relaties die we onderscheiden, volgen wat kernpunten op een rij.

1. Relaties zijn gezond wanneer er een evenwicht bestaat tussen geven en ontvangen in die relatie.
2. Wie in een relatie teveel moet geven, óf teveel moet ontvangen, wordt onrecht aangedaan: onrecht is een verstoring van de balans van geven en ontvangen.
3. Erkenning voor wat je geeft en voor wie je bent, is een van de belangrijkste zaken die je kunt ontvangen.
4. Zelfwaardering bouw je op door op passende manier aan anderen te geven en daar erkenning voor te ontvangen.

2 Soorten relaties

Dit artikel gaat over de balans van geven en ontvangen in relaties. Nu richten we het vizier op twee soorten relaties die contextuele theorie onderscheidt: horizontale en verticale.

2.1 Horizontale relaties

Horizontale relaties zijn die waar je min of meer voor hebt gekozen. Het zijn de relaties met vrienden, je partner, je collega's, je burens, je kennissen. Op het moment dat je mensen ontmoet, komt de balans van geven en ontvangen in beweging: je begint vanuit het niets en er worden gewichten op de schaal gelegd. Soms is het minimaal wat er op de schaal ligt, maar naar mate je langer met iemand werkt, komt de balans in beweging.

Ik heb een perfect evenwichtige relatie met mijn Poolse hulp in de huishouding. Zij maakt mijn huis schoon en ik betaal. Af en toe, wanneer ik thuis ben, drink ik koffie met haar en kan zij haar Nederlands oefenen. Zo gaat dat al twee jaar. Wanneer ze van een reisje naar Polen een prachtige en kostbare steen meebrengt voor mijn verzameling en daar niet voor betaald wil hebben 'sta ik in de schuld' en 'los' ik die 'in' bijvoorbeeld door wat meer tijd aan haar te besteden en vaker thuis te zijn wanneer zij er ook is.

In horizontale relaties spreken we van 'verworven loyaliteit'. We bedoelen daarmee dat mensen door voor elkaar iets te betekenen, zij wederzijds vertrouwen en wederzijdse verwachtingen opbouwen. Dit wederzijds vertrouwen en deze verwachtingen noemen we loyaliteiten. Loyaliteit kun je omschrijven als trouw en betrouwbaar zijn, voor elkaar opkomen. Het gaat om het opbouwen van wederzijdse verdiensten en verplichtingen. Uiteraard niet juridisch, zelfs niet moreel, maar eerder op ethisch en gevoelsmatig niveau. Behalve door verworven loyaliteit kenmerken horizontale relaties zich door het feit dat je ze kunt verbreken. Een collega kan veranderen in een ex-collega, een partner in een ex-partner, een begeleider in een ex-begeleider.

2.2 Verticale relaties

Voor verticale relaties geldt dat niet, ze kunnen geen ex-relaties worden. Zij kenmerken zich door bloedbanden en een ouder kun je niet veranderen in een

ex-ouder; een kind niet in een ex-kind. We noemen de relaties tussen kinderen en (groot)ouders verticaal omdat ze door generaties heen lopen. Hier is geen sprake van verworven, maar van existentiële loyaliteit. Existentieel omdat een kind zijn bestaan, zijn existentie, te danken heeft aan zijn ouders. Dit betekent dat er in verticale relaties sprake is van een existentiële onbalans: een kind heeft het belangrijkste dat hij bezit, zijn bestaan, te danken aan zijn ouders en staat daarmee gevoelsmatig bij zijn ouders in de schuld. Voor de meeste kinderen komt daarbij dat zij in hun leven zoveel liefde aandacht en zorg krijgen van hun ouders dat de onbalans als het ware nog groter wordt. Toch is het systemisch gezien zo dat ouders aan hun kinderen te geven hebben en kinderen mogen, nee zelfs moeten nemen. In de natuurlijke orde is het kind ook werkelijk kind dat te nemen heeft en de ouder ook werkelijk ouder die te geven heeft. Kinderen mogen op een manier die bij de kindpositie past ook geven maar wanneer een kind een ouderpositie inneemt door zich bijvoorbeeld verantwoordelijk te voelen voor zijn ouders of door voor hen te gaan zorgen dan is de natuurlijke orde verstoort. Dit is schadelijk voor het kind.

Een belangrijk uitgangspunt in de contextuele theorie is de behoefte die kinderen hebben om te geven aan hun ouders. Sterker nog: kinderen hebben het recht om te geven aan hun ouders en wanneer zij hiertoe vanuit de kindpositie niet in staat worden gesteld, is de kans zeer groot dat zij in hun groei worden geremd. Het niet mogen of kunnen geven is een vorm van onrecht. Zoals gezegd is hierbij van belang dat de ouder-kind positie gehandhaafd blijft.

Opa is overleden en oma is erg verdrietig. Minous van vier brengt haar allerliefste knuffel naar oma om haar te troosten. Kleinzoon Max van tien komt op zaterdag oma helpen met het schoonmaken van de konijnehokken omdat opa dat niet meer kan.

Wanneer oma deze gebaren van haar kleinkinderen afwijst, doet zij de kinderen tekort. Kinderen ervaren meestal dat ze al veel gekregen hebben van hun grootouders: aandacht, onvoorwaardelijke liefde, zelfgebakken appeltaart, gezelligheid. Wanneer hun niet toegestaan wordt op hun manier iets terug te doen dan ervaren ze dat als een vorm van onrecht.

Sanne is net geslaagd voor haar examen en is naar haar oma geweest om haar punten te laten zien. Oma is erg verdrietig sinds opa een half jaar daarvoor overleden is maar kan nu toch oprecht blij zijn voor Sanne: "Nou, nou, Sanne, wat een mooie punten, tjonge tjonge." Sanne straalt ervan. Oma vertelde Sanne dat ze het fijn zou vinden wanneer Sanne dat weekend bij haar zou komen helpen en zou blijven slapen, dan was ze niet alleen. Maar voor het zover is, sterft oma onverwacht. Sanne: "Dat zit me zo te wringen dat dat niet meer heeft kon. Had ik eerder moeten gaan?"

Sanne heeft het gevoel dat ze oma niet meer heeft kunnen teruggeven en dat ze voor eeuwig in de schuld staat bij oma. Op school in een gesprek met haar mentor komen ze op het idee om de 'schuld' in te lossen door in de kerk een mis voor haar op te dragen en een kaars te branden.

Het is mooi wanneer kinderen merken dat zij geven aan hun ouders louter door te bestaan. "Jouw geboorte is een van de mooiste dingen die mij is overkomen." Onvoorwaardelijke acceptatie is misschien wel het mooiste dat je

iemand kunt geven. Daarnaast leren kinderen in interactie met hun ouders op hun eigen, unieke manier te werken aan een evenwichtige balans. Sommigen doen dat door met goede resultaten uit school te komen; anderen door oog te hebben voor wat de ander nodig heeft wanneer het tegenzit. Sommige kinderen nemen in een gezin de rol van bliksemafleider of zondebok op zich: ze roepen als het ware de ellende over zich af, waardoor anderen beter kunnen functioneren. En zoals we zagen, sommige kinderen geven aan hun ouders door van hen te vragen:

Na het overlijden van opa is de moeder van Kees Jan niet meer zoals vroeger. Ze is erg verdrietig en er komt niets meer uit haar handen. Wanneer Kees Jan uit school komt, eist hij van zijn moeder dat ze met hem samen de hond gaat uitlaten. Het wandelen doet haar goed hoewel ze uit zichzelf er niet toe kan komen om naar buiten te gaan

Door aan haar te vragen, stelt Kees Jan zijn moeder in staat haar moederschap uit te oefenen en helpt hij haar tegelijk uit haar isolatie en depressie.

Naast de existentiële onbalans geldt voor verticale relaties ook dat ze onverbreekbaar zijn. Zelfs de dood is hiertoe niet in staat. Onderzoek onder jongeren met een verlieservaring toont aan dat een van de belangrijkste elementen bij het omgaan met rouw is, het een plek geven van de overledene in je huidige bestaan (Fiddelaers-Jaspers, 2003). Veel jongeren ervaren nog vormen van contact met de overledene en vragen nog regelmatig advies. De wijze waarop hun vader of moeder tegen het leven aankeek, blijft een richtlijn in hun leven.

3 Erkenning en gepast geven

In verticale relaties geldt het belang van erkenning sterker dan in horizontale. Wanneer die ontbreekt, bestaat de kans dat mensen die hardnekkig blijven zoeken.

Uitvaartbegeleidster Jessica loopt er op haar werk steeds tegenaan dat ze niet serieus genomen wordt. Soms kan ze om de kleinste zaken woedend worden. In begeleidingsgesprekken vertelt ze dat zij als jongste kind in haar gezin vaak buiten belangrijke gezinszaken werd gehouden, terwijl haar oudere zussen er wel bij werden betrokken. Het meest pijnlijke heeft ze dat ervaren toen haar moeder overleed. Zij mocht bij een tante gaan logeren en kwam weer thuis nadat de uitvaart achter de rug was. Uiteraard met de beste bedoelingen van haar vader die zijn jongste dochter niet onnodig wilde belasten. Haar roep om serieus genomen te worden werd thuis niet gehoord en klinkt nu door in vergaderingen op het werk op een soms voor haarzelf en anderen moeilijk te begrijpen manier. Na enkele gesprekken met haar vader en zussen over haar jeugd waarin ze zich gehoord voelt, verdwijnt de eigenaardige wijze waarop ze soms erkenning zoekt. De behoefte om serieus genomen te worden blijft, maar kan ze op een normale manier verwoorden. Omdat Jessica op het verticale niveau erkenning kreeg, is er voor haar minder de behoefte die op het horizontale vlak te zoeken.

De taak van de begeleider is om verbindend te werken. De begeleider werkt niet vanuit de klacht want daarin zit het tekort. Ze werkt toekomstgericht, aan

het herstel van de verbinding. Ze erkende op de eerste plaats de pijn die Jessica's vader had veroorzaakt, maar daarnaast erkende zij ook de vader in zijn zorg voor zijn dochter. Jessica kan ervaren dat haar ouders achter haar staan, dit geeft haar een gevoel van geworteld zijn en van kracht.

4 Loyaliteitsconflicten

Soms is het moeilijk recht te doen aan loyaliteiten. Hoe lastig is het niet wanneer een verdrietige cliënt klaagt over het gebrek aan aandacht van haar ouders na het overlijden van haar partner. Ze laten haar naar haar gevoel met haar twee kleintjes volledig in de steek. Je hebt de neiging om verontwaardigd te zijn over zoveel onbegrip bij deze ouders. Op zulke momenten dreigen loyaliteitsconflicten. Maar wanneer je je afzet tegen de ouders, zit de kans er dik in dat je je cliënt verliest. Want deze zal, ondanks haar teleurstelling in haar ouders, onvoorwaardelijk voor haar ouders kiezen, wellicht op onbewust niveau. Verticale loyaliteit botst hier met horizontale. Als begeleider kun je er van uit gaan dat (op den duur) de cliënt wanneer zij moet kiezen, zij de verticale loyaliteit voorrang zal geven. Wanneer de onbalans in de verticale lijn sterker is, is de kans groter dat een kind recht wil doen aan de relaties met zijn ouders. Wanneer bijvoorbeeld de begeleider van een jongere die thuis door haar vader werd mishandeld meegaat in de aanvankelijke opluchting van de jongere dat deze 'rotzak' eindelijk dood is, is de kans groot dat de begeleiding stroef gaat verlopen of zelfs door het kind onmogelijk wordt gemaakt.

Een begeleider kan alleen via meerzijdige loyaliteit goed werk verrichten. Die meervoudige loyaliteit strekt zich uit tot over de grenzen van de dood. De begeleider die achter de cliënt de ouders ziet, neemt hem waar vanuit zijn wortels. In het eren van de ouders en de generaties daarvoor raakt de begeleiders de wortels van de cliënt en komt hij bij het oerbeeld van de vader en de moeder.

Kinderen ontdekken vaak na het overlijden van hun ouder met wie ze een slechte relatie hebben, dat het overlijden toch veel verdriet veroorzaakt. Naast woede over wat hen is aangedaan is er ook de liefde die ze voelen voor de ouder. Dit is erg verwarrend voor hen en juist daarin kan de begeleider een belangrijke rol spelen door deze gevoelens naast elkaar een plek te geven. Ook is er vaak veel verdriet omdat de balans niet meer hersteld kan worden. De hoop dat het 'ooit' nog goed zou komen is met de dood van de ouder ook vervlogen.

Meerzijdige partijdigheid is een van de belangrijkste begeleidingsvaardigheden. We bedoelen hiermee dat de begeleider zich niet opstelt als steun voor de rouwende alleen, maar als steun voor ieder in de context van de rouwende.

Wanneer de begeleider partij kiest, mensen verwerpt of negeert is de kans groot dat hij de rouwende in een loyaliteitsconflict brengt en 'kwijtraakt'.

Daarnaast zal een begeleider die uitgaat van de contextuele principes ook altijd op zoek gaan naar hulpbronnen voor de rouwende buiten zichzelf. Vaak is een begeleider niet de ideale hulpverlener (de vuile was hangen we niet buiten).

Rouwenden zijn vaak goed in staat met hulp van hun begeleider te zoeken naar steun van mensen in hun omgeving. Bijvoorbeeld vriend(inn)en, ooms, broers en zussen, tantes of grootouders, De kern van meerzijdige partijdigheid is dat die niet polariserend maar juist verbindend werkt.

Tot slot

In dit artikel belichten we de contextuele rouwbegeleiding. Naast de balans van geven en ontvangen, keken we naar horizontale en verticale relaties. We constateerden dat bij loyaliteitsconflicten, waarbij het vertrouwen en verwachtingen tussen verschillende relaties in het geding zijn, verticale relaties vaak zwaarder wegen. Voor de begeleider betekent dit dat hij door meerzijdige partijdigheid loyaliteitsconflicten tot een minimum beperkt en verbindend werkt tussen de rouwende en zijn omgeving.

Met dank aan

Jan Ruigrok, trainer/adviseur/coach/supervisor bij Rigardus vanuit een contextuele achtergrond

en

Riet Fiddelaers-Jaspers is trainer/adviseur bij KPC Groep in 's-Hertogenbosch en oprichter van In de Wolken, een bureau voor advisering en opleiding in het omgaan met verlies.

Literatuur

- Boszormenyi-Nagy, I. & B. Krasner (1994). *Tussen geven en nemen. Over contextuele therapie*. Haarlem: De Toorts.
- Eerenbeemt, E.M. van den & A. van Heusden (1983). *Balans in beweging*. Haarlem: De Toorts.
- Fiddelaers-Jaspers, R. (2003). *Verhalen van rouw. De betekenis van steun op school voor jongeren met een verlieservaring*. Heeze: In de Wolken
- Land, P. van der (2002). *Vertel mij je verhaal. Op zoek naar de context van studieproblemen*. Haarlem: De Toorts
- Mulligen, W. van, Gieles, P. & A. Nieuwenbroek (2001). *Tussen thuis en school, over contextuele leerlingbegeleiding*, Leuven/Leusden: Acco.
- Ruigrok J. (2001). *Een wereld van verschil? Werken met jongeren uit verschillende culturen*. Kampen: Kok.
- Veenbaas, W. & J. Goudswaard (2002). *Vonken van verlangen. Systemisch werk, perspectief en praktijk*. Utrecht: Phoenix opleidingen TA/NLP